

”صرف بہائی“ دے مولف بارے اک قیاس آرائی

A Conjecture About the Compiler/Author of “Sarf Bahaai”

Basharat Hussain Waqar
Lecturer, (Punjabi), Govt. Graduate College, Jhang.

KEYWORDS

Research
Sarf Bahaai
Bahauddin Zakria
Curriculum
Abdul Haq's Assertion
Refutation
Argumentatively

DATES

Received 20-01-2022
Accepted 14-02-2022
Published 20-03-2022

QR CODE

ABSTRACT

Research is the name of seeking, confirming and publicizing the truth. There is not at all any room for conjecture in it. Conjecture gives birth to doubt and breeds dubiety. Dr. Mahr Abdul Haq has declared “SARF BAHAAI”, a compilation / composition of Hazrat Bahauddin Zakria Multani (R.A), whereby ignoring the facts, merely on the basis of conjecture. It is, in actuality, the composition of Bahauddin Aamli (R.A). It is written in Dr. Mahr Abdul Haq's article titled “Hazrat Bahauddin Zakria Multani (R.A)”, published in “Adab Khazeenay” the text book of Elective Punjabi for class 11th that “SARF BAHAAI” is the composition of Hazrat Bahauddin Zakria Multani (R.A). This misconception is transferring from generation to generation because of being included in the curriculum. The miscue in the past research can be rectified with the research as well. In this thesis, Dr. Abdul Haq's assertion has been refuted argumentatively.

DOI: <https://doi.org/10.54064/negotiations.v2i1.48>

حقیقت جان دی خواہش فطری اے۔ حق دی تلاش وچ انسان نے صدیاں دے پینڈے نسل در نسل کیتے نیں۔ سچ دی لگن دل وچ پیدا ہو جاوے تاں اکھ نہیں لگدی۔ کن جھوٹ وی سُنڈے نیں پر اکھ سچ ہی دیکھدی اے۔ حق دی کھوجکاری تے سچ دی جانکار بھاری ذمہ داری اے۔ ڈاکٹر محمد اشرف کمال تحقیق وچ محتاط رویہ دی اہمیت بارے لکھدے نیں:

"تحقیق میں غیر متعین مشکوک اور مبہم باتوں کی قطعاً گنجائش نہیں" ¹

رویہ محتاط نہ رہوے تاں محقق احتیاط نہیں کر دے۔ احتیاط نہ کی جاتی جاوے تاں محتاط مطالعہ ممکن نہیں ہوندا۔ تحقیق محتاط مطالعہ نوں آکھدے

نیں۔

ہیرٹیج ڈکشنری وچ لکھیا اے:

Research is "careful study of a given subject"²

تحقیق محتاط مطالعہ دے نال نال باضابطہ مطالعہ دا تقاضا وی کردی اے:

Research is "The systematic investigation into and study of materials and sources in order to establish facts and reach new conclusion"³

محتاط تے باضابطہ مطالعہ نال متعلقہ تے مصدقہ مواد تک رسائی ہوندی اے۔ مصدقہ مواد اعتماد پیدا کر دے تے جدوں بھروسے دے

قابل مواد نوں بنیاد بنا کے حقائق مرتب کیسے جاوے تاں نہ صرف حقیقت دریافت ہو جاندی اے سگوں اس دا اثبات وی ممکن اے۔ ڈاکٹر سید عبداللہ

لکھدے نیں:

"تحقیق کے لغوی معنی کسی شے کی حقیقت کا اثبات ہے"⁴

حقیقت نوں ثبات مصدقہ مواد دے ثبوت نال ملدے۔ ثبوت توں بناں حق دا اثبات ممکن نہیں۔ بے بنیاد قیاس آرائی تے گویڑدی تحقیق

دے مزاج نال شناسائی نہیں۔ تنقیدی تے تحقیقی حلقے وچ گویڑتے گمان، ذاتی قیاس تے افسانوی بیان دی قطعاً کوئی گنجائش نہیں۔ جدوں کوئی معتبر

سمجھیا جاوے والا عالم تے محقق اپنے ذاتی قیاس دی بنیاد اُتے کوئی گل لکھ دیوے تاں لوک اس اتے اعتماد کر لیندے نیں پر جدوں اوہی ذاتی قیاس یا گویڑ

تحقیق دے نال تے کسے نصاب دی کتاب وچ شامل کر دتا جاوے تاں جھلیکھا اک نہیں کئی نسلاں تیک منتقل ہو جاندے تے اے حق تے سچ او سے

گویڑدی ڈھوڑوچ چھپ جاندے تے پڑھن والے نوں بھلی پادیندے۔ ڈاکٹر محمد افضل شاہد نے قیاس آرائی دے نقصان اُتے روشنی اُنچ پائی اے:

"اگر کہیں معتبر سمجھا جانے والا کوئی عالم اپنے ذاتی قیاس کی بنیاد پر کبھی کچھ لکھ دے یا اظہار خیال کر دے، تو پھر اُس نامور، سکار کے ذاتی

قیاس کو بلا تحقیق و تفتیش نقل در نقل کا ایک لامتناہی سلسلہ چل نکلتا ہے جو اصل معاملے کی حقیقت کو حل کرنے، سلجھانے اور سمجھانے کی بجائے اسے

مزید الجھا کر بے یقینی کی ایسی بعید از حقیقت اور گھمبیر کیفیت پیدا کر دیتا ہے۔ جس سے کسی قسم کا خاطر خواہ نتیجہ اخذ کرنا بالکل ممکن نہیں ہوتا"⁵

ڈاکٹر مہر عبدالحق اک معتبر عالم تے نامور محقق سمجھے جاندے نیں۔ اوہناں دی سرپرستی وچ تحقیق نوں معیاری قرار دتا جاندے تے

اوہناں دی ہر گل نوں معتبر سمجھیا جاندے۔ ڈاکٹر روبینہ ترین نے اوہناں دی شخصیت بارے لکھیا اے: "میری خوش قسمتی ہے کہ مجھے جناب ڈاکٹر مہر

¹ محمد اشرف کمال، تحقیق اور تدوین متن (کراچی: سٹی بک پوائنٹ، 2017ء)، 14۔

² <http://www.jstor.org>

³ محمد افضل شاہد، متن اور مرتبین (ننگرانہ صاحب: اشٹاک (انٹرنیشنل)، 2021ء)، 143۔

⁴ عبداللہ سید، تحقیق و تنقید، مضمون مشمولہ، اُردو میں اصول تحقیق مرتبہ ڈاکٹر سلطانہ بخش (لاہور: اُردو اکیڈمی طبع چہارم، 2017ء)، 19۔

⁵ محمد افضل شاہد، متن اور مرتبین (ننگرانہ صاحب: اشٹاک (انٹرنیشنل)، 2021ء)، 144۔

عبداللہ جیسے عالم کی رہنمائی حاصل ہوئی ڈاکٹر صاحب کا دم ملتان اور اہل ملتان کے لیے ہی نہیں پورے ملک کے لیے باعث برکت اور لائق صد افتخار ہے وہ نہایت وقیع اور بیش بہار کتابوں کے مصنف، مفسر قرآن، محقق، نقاد، دانش ور اور شاعر ہیں مجھے اعتراف ہے کہ ان کی رہنمائی کے بغیر میرا یہ مقالہ اہم اور معیاری نہ بنتا⁶

ڈاکٹر مہر عبدالحق جنہاں نوں تحقیقی تے علمی معیاری کتاباں لکھن دی وجہ توں معتبر سمجھیا جاندا اے اوہناں دا اک پنجابی مضمون بعنوان ”حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی“ انٹرنیٹ دی بارہویں دی کتاب ”ادب خزینہ“ وچ شامل کیتا گیا اے۔ ایہ کتاب اختیاری پنجابی دے نصاب وچ کئی سالاں توں پڑھائی جا رہی اے۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق ایس مضمون وچ ”حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی“ دے احوال و آثار بارے لکھدے نیں: ”آپ دی علمی قابلیت دا اندازہ ایسوں لگدا اے کہ خراسان جان توں پہلاں آپ نے بچپن وچ دو اجیہاں کتاباں لکھیاں جیہڑیاں اج وی بڑیاں اُچیاں کتاباں نیاں جان دیاں نیں تے ساڈے اسلامی درساں وچ پڑھائیاں جان دیاں نیں اک داناں ”صرف بہائی“ تے دوجی داناں ”کنز العباد“ اے پہلی عربی زبان پڑھن لئی گرامر دی کتاب اے تے دوجی فقہ دے مسائل اُتے لکھی گئی اے“⁷

جتھوں تاں حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی رح دی علمی قابلیت دا تعلق اے اُس توں کسے انسان نوں انکار نہیں اوہ شیخ الاسلام تے برصغیر وچ سہروردیہ سلسلے دے بانی نیں۔ پرجیہڑیاں دو کتاباں بارے ڈاکٹر مہر عبدالحق نے لکھیا اے پئی ”صرف بہائی“ تے ”کنز العباد“ حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی دیاں کتاباں نیں۔ اوہناں حقیقت ایہ اے کہ ”صرف بہائی“ بہاء الدین عالمی دی کتاب اے تے ”کنز العباد“ علی بن احمد الغوری دی تالیف اے۔ کنز العباد ”الاوراد“ دی مبسوط شرح اے ”الاوراد“ فارسی زبان وچ اے تے اس دی شرح ”کنز العباد“ عربی وچ اے۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق دی ایس قیاس آرائی نے جیہڑی ”صرف بہائی“ تے ”کنز العباد“ دے مولفین دے بارے کیٹی گئی اے کئی بھلکھے پاچھڈے نیں۔ ایہ مضمون نصاب دی جس کتاب ”ادب خزینہ“ وچ شامل کیتا گیا اے اس دے مولفین ڈاکٹر سید اختر جعفری، ڈاکٹر اسلم رانا تے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نیں تے اس دے مدیر سجاد حیدر نیں۔ ایہ کتاب پنجاب ٹیکسٹ بک بورڈ لاہور ولوں اٹھویں وار جولائی 2013 وچ 24000 دی تعداد وچ چھپی سی۔ پنجاب دے کالجیاں وچ ایہو کتاب اج وی پڑھائی جا رہی اے تے انج حقیقت اُتے پردے پاؤن دا سلسلہ جاری اے حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی دے بارے جتنے تذکرے موجود نیں اوہناں وچوں کسے اک دے وچ وی ایہ نہیں لکھیا کہ ”صرف بہائی“ بہاء الدین زکریا ملتانی دی تالیف اے۔ کجھ مشہور تذکرے جنہاں وچ حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی دا ذکر کیتا گیا اے صفحہ نمبر نال تھلے درج نیں۔ تذکرہ اولیائے ہند و پاکستان (ص 79-85) تذکرہ صوفیائے پنجاب (ص 106-132) تذکرہ مشائخ کرام (ص 129-150) حدیقہ اولیاء (ص 124-128) مرآة الاسرار ج 2 (ص 136-141) تذکرہ حضرت بہاء الدین ملتانی (ص 13-307) حدیقہ الاقالم (ص 685) اخبار الاخیار (ص 26-28) انور الاولیاء (ص 414-421) تذکرہ اولیائے کرام (ص 133-150) تذکرہ صوفیائے سرحد (ص 188) ہمارے ولی (ص 115-121) اولیائے ملتان (ص 12-28) خزینتہ الاصفیاء ج 2 (ص 19-26) تذکرہ ریاض العارفین (ص 283) تذکرہ علمائے ہند (ص 32-33) سیر المتاخرین ج 1 (ص 230) مقابیس المجالیس (ص 153) احوال و آثار شیخ بہاء الدین زکریا ملتانی (ص 22-189) ملتان اور سلسلہ سہروردیہ (ص 93-119) پنجاب کے صوفی دانشور (ص 93-96) اُتے

⁶ روینہ ترین، ملتان کی ادبی و تہذیبی زندگی میں صوفیائے کرام کا حصہ (ملتان: بہاء الدین زکریا یونیورسٹی، 1989ء)، 11۔

⁷ مہر عبدالحق، حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی رح مضمون مشمولہ ”ادب خزینہ“ مرتبہ: سجاد حیدر (لاہور: پنجاب ٹیکسٹ بک بورڈ، طبع ہشتم، 2013ء)، 7۔

دے ساریاں تذکریاں وچوں کسے اک وچ وی ایہ نہیں لکھیا کہ "صرف بہائی" حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی دی کتاب اے فیہ ڈاکٹر مہر عبدالحق نے ایہ کیوں لکھیا اے کہ "صرف بہائی" حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی دی کتاب اے؟ ڈاکٹر مہر عبدالحق نے قیاس آرائی کیتی اے۔ اوہناں نے حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی بارے محتاط تے باضابطہ مطالعہ نہیں کیتا۔ جیہڑا تحقیق لئی لازمی ہوندا اے۔ اوہناں نے مواد دی تحصیل تے پیشکش وچ احتیاط توں کم نہیں لیا۔ ایہ مضمون نصاب دی کتاب وچ شامل کرن والیاں نے وی اپنی ذمہ داری نہیں نبھائی تے "ادب خزینے" دے مدیر نے وی مولفین اُتے اندھا اعتماد کیتا اے۔ حالانکہ "صرف بہائی" تے "کنز العباد" دوویں کتاباں موجود نیں۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق نے دوویں کتاباں دیکھن دی زحمت وی گوارا نہیں کیتی۔ کتاباں پڑھن تاں دور دی گل اے کسے نے دوواں کتاباں دے ٹائٹل اُتے نظر مارن دی تکلیف وی نہیں کیتی "صرف بہائی" حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی (566ھ-661ھ) دی تالیف نہیں سگوں بہاء الدین عالمی (995ھ-1031ھ) دی تالیف اے۔ دوویں شیخ الاسلام نیں تے دوویں بہاء الدین مشہور نیں۔ "صرف بہائی" اسلامی مدارس وچ پڑھائی جاندی اے تے درس نظامی دے نصاب وچ عربی گرامر دی پہلی کتاب اے۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق نے ملتان دے کسے مدرسے وچ جا کے وی ایس کتاب نوں دیکھیا ہوندا تاں اس دے اُتے بہاء الدین عالمی داناں چھپیا دیکھ کے ایہ گویندہ کر دے۔ بزرگان دین بارے تحقیق لئی محقق دی ذمہ داری ہو رو دھ جاندی اے۔ پروفیسر ڈاکٹر محمد نذیر رومانی نے لکھیا اے: "بزرگان دین کے بارے میں تحقیق کا راستہ بڑی احتیاط سے طے کرنا پڑتا ہے۔ ایک طرف تو ان کے ملفوظات اور علمی سرچشموں تک آج کے ہر طالب علم کی رسائی آسان نہیں دوسرے عربی اور فارسی کی مطلوبہ استعداد رکھنے والے ایسے طالب علموں کی تعداد میں بھی کمی ہو رہی ہے جو علم الکلام، فلسفہ، تاریخ اور دیگر معاشرتی علوم سے واقفیت کے ساتھ ساتھ تحقیق کے جدید طریقہ کار سے آشنا ہوں"⁸

تحقیق وچ عقیدت نہیں حقیقت گھر رکھی جاندی اے۔ لفظ دی حرمت دا خیال رکھنا ضروری اے۔ قلم تے اس دی ہر سطر دی قسم اس دی اہمیت دی گواہ اے۔ شیخ الاسلام بہاء الدین عالمی "صرف بہائی" دے مؤلف نیں۔ ایہ کتاب اوہناں دے ناں نال کئی واری چھپ چکی اے۔ مکالمے دے ضمیمے وچ "صرف بہائی" دے چھپے چار ایڈیشنز دے ٹائٹلز دیاں تصویراں موجود نیں۔ شیخ بہاء الدین عالمی حارثی ہمدانی 953ھ وچ لبنان دے شہر بعلبک وچ جمے سن۔ اوہناں دے اجداد جبل عامل دے جس پنڈ وچ وسدے سن اُس داناں جج یا جباع سی۔⁹ جس دی وجہ پاروں اوہ عالمی مشہور ہو گئے سن۔ اوہناں دا شجرہ نسب حضرت علی کرم اللہ وجہ دے اک مصاحب حارث ہمدانی رح (متوفی 65ھ) نال ملدا اے۔ ایس نسبت پاروں اوہ حارثی ہمدانی مشہور سن۔¹⁰ "بہاء الدین عالمی جہناں دا نام محمد بن عزالدین حسین تخلص بہائی فقیہ، محدث، حکیم، دسویں تے گیارویں صدی ہجری دے ریاضی دان تے ذوالفقون عالم و سائنس دان نیں"¹¹

⁸ محمد نذیر رومانی، پیش لفظ: ملتان کی ادبی و تہذیبی زندگی میں صوفیائے کرام کا حصہ (ملتان: بہاء الدین زکریا یونیورسٹی، 1989ء)، 8۔

⁹ <http://pnb.wikipedia.org>

¹⁰ ur.wikishia.net/wiew/ بہاء الدین عالمی

¹¹ <https://pnb.wikipedia.org>

ڈاکٹر ذبیح اللہ صفا لکھدے نیں: ”شیخ الاسلام بہاء الدین محمد بن حسین بن عبدالصمد عالمی تخلص بہ ”بہائی“ و معروف بہ ”شیخ بہائی“ از جملہ عالمان و شاعران معروف سدہ یازدہم ہجریست پدرش شیخ عز الدین از عالمان دینی جبل عامل لبنان بود و در شہر بعلبک سکونت داشت و از آنجا در عہد شاہ تہماسب صفوی باخاندان خود بایران مہاجر کرد و سدہ سال در اصفہان ماند و سپس بدعوت شاہ تہماسب پہایتخت او قزوین سفر کرد شیخ الاسلام آن شہر شد و ہفت سال آنجا بود“¹²

شاہ تہماسب نے اوہناں نوں قزوین دے شیخ الاسلام دے منصب اُتے فائز کیتا تے اوہ او تھے ست سال رہے۔ ”شیخ بہائی تالیف و تصنیف تے مختلف النوع موضوعات وچ قلم فرسائی دے لحاظ توں عالم اسلام دے نہایت محنتی علماء وچوں سن۔ انہاں دی تالیفات دی تعداد، رساں تے کتب اُتے حاشیہ نگاری تے تعلقہ نویسی نوں مد نظر رکھدے ہوئے 132 تک پہنچدی اے“¹³

فقہ، علوم قرآن، حدیث، ادعیہ و مناجات، اصول عقائد، رجال و اجازت، عربی زبان و ادب، حکمت و فلسفہ تے علوم غریبہ (جفر، فالنامہ، نجوم) توں اڈفن تعمیر بارے وی یادگار علمی آثار موجود نیں۔ اوہ یارہویں صدی ہجری دے ممتاز شیعہ امامہ محدثین وچ شمار ہوندے نیں۔ شیخ بہائی دیاں لکھتاں وچوں خلاصہ الحساب، زبدہ در اصول فقہ اثنی عشریات، جامع عباسی صرف بہائی تے کشفول مشہور کتاباں نیں۔ شیخ بہائی دی ”کشفول“ بارے ڈاکٹر محمد صدیق شبلی لکھدے نیں: ”کتاب ”کشفول“ میں شیخ بہائی نے عربی اور فارسی کی امثال (ضرب الامثال) جمع کی ہیں“¹⁴

شیخ بہائی عربی تے فارسی اُتے عبور رکھدے سن۔ صرف بہائی عربی زبان دی گرامر جان لئی مشہور کتاب اے۔ اس داک ایڈیشن کیمہان اندیشہ تہران وچ 1392ھ وچ چھپیا سی۔ پاکستان وچ ”صرف بہائی“ بہاء الدین عالمی دے نال نال کئی وار چھپ چکی اے۔ ایس داک ایڈیشن مکتبہ المدینہ باب المدینہ کراچی ولوں چھپیا اے۔ اس دا ترجمہ ابو الحسنین قادری العطاری نے ”صرف ضیائی“ دے نال نال کیتا اے۔ اس کتاب داحاشیہ ابن داؤد الحنفی العطاری المدنی نے لکھی جیہڑا ”صرف بنائی“ دے نال نال ”صرف بہائی“ دے اصل متن دے نال چھپیا۔ ”صرف بہائی“ داک ہور ایڈیشن مکتبہ رحمانیہ اقرء سنٹر اردو بازار لاہور ولوں چھپیا۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق نے دو جی جس کتاب بارے مغالطہ پایا اے اوہ ”کنز العباد“ اے ایس بارے وی اوہ لکھدے نیں حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی دی کتاب اے۔ حالانکہ ایہ حقیقت وی واضح اے کہ ایہ علی بن احمد الغوری دی کتاب اے۔ مولوی محمد شفیع لکھدے نیں: ”کنز العباد تالیف علی بن احمد الغوری کا ایک قدیم الخط نسخہ کامل خطی نسخہ دانش گاہ پنجاب کے کتاب خانے میں ہے“¹⁵

کنز العباد ”الاورد“ دی مبسوط شرح اے تے الاورد بارے وی مولوی محمد شفیع نے اپنے مقالے وچ لکھیا اے:

”جیرانی کی بات یہ ہے کہ کنز العباد کے پیش نظر نسخہ کے دیباچہ میں جس میں مصنف علی بن احمد الغوری اپنے آپ کو اصغر خدام الشیخ الاعظم۔۔۔۔۔ رکن الحق وشرع والدين لکھتا ہے وہ شیخ رکن الدین ابن شیخ صدر الدین بن شیخ بہاء الدین زکریا ملتانی متوفی (735ھ) کا مرید ہے ان اورد کو شیخ بہاء الدین کے نہیں بلکہ ان کے مرشد شیخ شہاب الدین سہروردی کے اورد بتا رہا ہے۔۔۔۔۔ جب تک اس بارے میں مزید معلومات

¹² ذبیح اللہ صفا، تاریخ ادبیات در ایران، جلد پنجم بخش دوم چاپ سوم (تہران: چاپ خانہ تالش، 1929ء)، 1040۔

¹³ <https://pnb.wikipedia.org>

¹⁴ محمد صدیق خان، فارسی ادب کی مختصر ترین تاریخ (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1974ء)، 120۔

¹⁵ محمد شفیع، مقالات مولوی محمد شفیع مرتبہ، احمد ربانی ایم اے (لاہور: محنتس ترقی ادب طبع اول، 1981ء)، 131۔

حاصل نہ ہوں سر دست اس معمہ کو راقم الحروف قطعیت کے ساتھ حل نہیں کر سکتا کہ موجودہ کتاب الاوراد کس کی تصنیف ہے شیخ بہاء الدین زکریا کی ہے یا ان کے مرشد شیخ شہاب الدین سہروردی کی¹⁶

الاوراد دے اک قدیم مخطوطہ جس نوں شیخ الاسلام حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی دی تصنیف قرار دتا گیا اے اوہ میاں محمد صدیقی دے ترجمے تے تعلق نال تصوف فاؤڈیشن لاہور ولوں چھپ چکیا اے۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق نوں چاہی داسی کنز العباد نوں حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی دی تصنیف قرار نہ دیندے سگوں الاوراد دی وضاحت کر دیندے پئی ایہ شیخ الاسلام دی کتاب اے کہ نہیں؟

ڈاکٹر مہر عبدالحق نے اک ہور قیاس آرائی ایہ دی کیتی پئی اوہناں نے ایہ کتاباں خراسان جاوون توں پہلاں لکھیاں حالانکہ ایس حقیقت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا اپنی خراسان جاوون توں پہلاں اوہناں کوئی کتاب نہیں لکھی سی۔ شیخ بہاء الدین زکریا ملتانی بارے بشیر حسین ناظم لکھدے نیں: "بارہ سال کی عمر میں والد محترم دارالبقا کی طرف چلے گئے ان کی رحلت کے بعد آپ نے کلام مجید حفظ کرنا شروع کیا ساتوں قرآتوں کے ساتھ قرآن کریم حفظ کر لیا تو حلیہ تعلیم سے آراستہ ہونے کے لیے خراسان تشریف لے گئے"¹⁷

ڈاکٹر مہر عبدالحق نے اپنے ایس مضمون وچ تحقیق دا حق ادا نہیں کیتا۔ اوہناں اوہناں دو کتاباں دے مولفین بارے جیہڑے بھلکھے پادتے نیں اوہناں نوں دور کرنا بہت ضروری اے۔ ایہ مضمون انٹر میڈیٹ دے پنجابی اختیاری دے نصاب وچ شامل اے جے کر "صرف بہائی" تے "کنز العباد" دے مولفین دی حقیقت بیان نہ کیتی گئی تاں ایہ مغالطہ نسل در نسل منتقل ہوندا رہیں۔ ماضی دی تحقیق نوں وی تحقیق دا موضوع بنا نا ضروری اے۔ ڈاکٹر محمد اشرف کمال لکھدے نیں: "ماضی کی تحقیق میں اگر کہیں کوئی کمی یا نتائج اور حقائق میں غلطیاں موجود ہوں تو ان کی درستی بھی محقق کا کام ہے"¹⁸

ذاتی گویڈ تے قیاس تحقیق دے معیار اُتے اثر انداز ہوندے نیں۔ گویڈ شکوک و شبہات پیدا کردے نیں۔ تحقیق گویڈ دی ڈھوڑ نوں چھنڈ کے سچ نوں ظاہر کردی اے۔ تحقیق حق نوں ثبوت نال ثابت کر کے ثبات بخشدی اے۔

¹⁶ محمد شفیع، مقالات مولوی محمد شفیع مرتبہ، احمد ربانی ایم اے (لاہور: محنت ترقی ادب طبع اول، 1981ء)، 313۔

¹⁷ بشیر حسین ناظم، اولیائے ملتان (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1985ء)، 14۔

¹⁸ محمد اشرف کمال، تحقیق اور تدوین متن (کراچی: سٹی بک پوائنٹ، 2017ء)، 11۔